

Lech Pakuła

**Procesy uprzemysłowienia Polski południowej
(wybrane przykłady)**

WSTĘP

Proces industrializacji w obecnym stuleciu jest jednym z głównych czynników przyspieszających rozwój ekonomiczny i zmieniających oblicze gospodarcze kraju. Prowadzi on systematycznie do zwiększenia udziału produkcji przemysłowej w całej gospodarce, staje się jej działem wiodącym. Zróżnicowane w czasie i w przestrzeni tempo tego procesu jest odbiciem: a) historycznego rozwoju gospodarki Polski, kształtowanej przez dziesiątki lat w różnych organizmach politycznych, b) potencjalnych warunków środowiska geograficznego, stopnia jego wykorzystania i włączenia w obręb produkcji, c) społecznych stosunków produkcji i planowych procesów gospodarki socjalistycznej.

Proces uprzemysłowienia, charakterystyczny szczególnie w minionym dwudziestolecu dla naszego kraju, przybrał najsilniejsze tempo na obszarze południowej Polski, gdzie skoncentrowane są najważniejsze zasoby mineralne oraz gdzie istnieją najlepsze warunki ich wykorzystania.

Badania tempa i natężenia procesów uprzemysłowienia na obszarze południowej Polski oraz ich zróżnicowania przestrzennego prowadzi Katedra Geografii Ekonomicznej od r. 1958. Badania te włączone zostały w plan badawczy Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju i Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN.

Rozeznanie niezwykle złożonych procesów uprzemysłowienia w tej części kraju stanowi zawsze punkt wyjścia w programie badań katedry nad przemianami społeczno-ekonomicznymi południowej Polski¹. Szczegółowiej przebadano procesy uprzemysłowienia w województwach krakowskim i opolskim, w pozostałych zaś (katowickie, rzeszowskie) wybrano ważniejsze okręgi i ośrodki zróżnicowane genetycznie, strukturalnie i funkcjonalnie.

Studia nad procesami industrializacji objęły niekiedy okres minionego półwiecza, zaś szczegółowe, porównywalne stany poszczególnych zjawisk przemysłowych rozpatrywano na koniec ostatnich dwudziestolecia, tj. okresu międzywojennego (1918—1938) i 20-lecia Polski Ludowej (1945—1965). Wybór tych dat statystycznych podyktowany został odmiennym rozwojem i tempem procesów uprzemysłowienia w różnych formacjach społeczno-gospodarczych, tj. w ogrobie gospodarki kapitalistycznej i planowej gospodarki socjalistycznej.

Celem zasadniczym niniejszego artykułu jest więc pokazanie procesów industrializacji i ich tempa oraz zróżnicowania przestrzennego wybranych ośrodków na tle procesów uprzemysłowienia całego obszaru Polski południowej. W uzasadnieniu tak postawionego zadania należy podać, że procesy te przebiegały

w badanym okresie w znacznej części na obszarze, który cechował się silnym uprzemysłowieniem w okresie międzywojennym oraz wielką skalą i wysokim tempem industrializacji w minionym dwudziestoleciu gospodarki planowej.

I. PROCES UPRZEMYSŁOWIENIA POLSKI POŁUDNIOWEJ NA TLE KRAJOWYM

Analiza rozwoju przemysłu Polski południowej w latach 1938—1965 wykazuje pewne cechy wspólne, występujące w procesach uprzemysłowienia całego kraju, oraz pewne cechy specyficzne dla tego obszaru. Cechą wspólną jest fakt szybszego rozwoju przemysłu niż innych działów gospodarki narodowej — fakt wyrażający sam proces uprzemysłowienia. Tablica 1 pokazuje, jak dalece rozwój produkcji przemysłowej wyprzedzał pozostałe działy gospodarki narodowej.

Tabela 1

DYNAMIKA ROZWOJU WYBRANYCH DZIAŁÓW GOSPODARKI POLSKI I REGIONU POŁUDNIOWEGO

		Wskaźniki wzrostu	
		1965 1937	1965 1956
Wskaźnik produkcji rolnej	Polska	133	128
	Region S	—	—
Rozwój zatrudnienia w budownictwie	Polska	—	114
	Region S	—	128
Rozwój zatrudnienia w przemyśle	Polska	261	131
	Region S	301	122

Źródło: 6, s. 60; 9, s. 626, 196; s. 285; 11, s. 146.

Szybszy rozwój przemysłu całego kraju i Polski południowej w stosunku do innych działów gospodarki szczególnie silnie zaznacza się w dłuższej perspektywie historycznej. Proces ten wytłumaczyć można założeniami gospodarki socjalistycznej, która postuluje dokonanie szybkich zmian społeczno-gospodarczych na drodze silnej industrializacji. Drugą wspólną cechą, charakterystyczną w procesie uprzemysłowienia kraju i Polski południowej, jest szybszy wzrost przemysłu przetwórczego niż rozwój przemysłu wydobywczego. Wskaźnik wzrostu przemysłu wydobywczego wynosił w latach 1946—1965 dla Polski 223, zaś przetwórczego w tym samym czasie 310. W Polsce południowej wskaźniki te wykazywały układ podobny, co ilustruje przykład województwa krakowskiego, gdzie zatrudnienie w przemyśle wydobywczym wzrosło w omawianym okresie czasu z 23,3 tys. osób do 50 tys. osób (wskaźnik 213), zaś przemysłu przetwórczego z 37 do 161 tys. osób, tj. 4,3-krotnie^{10, 12, 13}. Wartość tych wskaźników dla regionu południowej Polski może ulegać pewnym różnicowaniom czasowo-przestrzennym, zważywszy że obszar ten daje (1965 r.) 97,3% krajowego wydobycia węgla, 70% rud żelaza, całość wydobycia rud cynku i ołowiu, ropy i gazu.

Region Polski południowej ma jednak w procesie uprzemysłowienia szereg

cech specyficznych. Najważniejszą z nich jest fakt szybszego tempa rozwoju przemysłu tej części kraju od tempa wzrostu przemysłu całej Polski.

Proces ten wyraża się m. in. we wskaźnikach wzrostu udziału przemysłu regionu w przemyśle całego kraju, co ilustruje tablica 2.

Tabela 2

WSKAŹNIKI WZROSTU PRZEMYSŁU POLSKI POŁUDNIOWEJ

Województwo	Zatrud. ogółem w tys. osób 1937	Udział regionu S	Zatrudnienie 1946	Udział % regionu S	Zatrudnienie 1965	Udział % regionu S	Wskaźnik wzrostu	
							1965	1965
							1937	1946
opolskie	63,0	4,5	32,9	2,6	134,8	3,6	214	409
katowickie	317,0	22,5	402,8	32,4	824,4	22,4	260	205
krakowskie	49,4	3,5	60,3	4,8	209,3	5,7	423	346
m. Kraków	15,4	1,1	28,7	2,3	101,4	2,7	658	353
rzeszowskie	22,3	1,6	28,4	2,3	135,1	3,7	605	475
region połudn.	467,1	33,2	553,1	44,4	1 405,0	38,2	302	254
Polski	1 409	100	1 243	100	3 675	100	261	296

Źródło: 6, s. 60; 10, s. 304—309; 13, s. 30—38.

Udział ten, mierzony zatrudnieniem, wskazuje, że przemysł omawianego regionu zwiększył się w skali krajowej z 33,2% w okresie przedwojennym do 38,2 w r. 1965. Większego tempa rozwoju industrializacji Polski południowej niż pozostałej części kraju w latach 1937—1965 dowodzi też wskaźnik wzrostu przemysłu, który o 41 przewyższał wskaźnik krajowy. Tempo industrializacji regionu południowego było różnicowane przestrzennie, a najwyższe wskaźniki wzrostu wykazywały województwa słabiej uprzemysłowione w okresie międzywojennym, tj. rzeszowskie, krakowskie i m. Kraków, których wskaźniki przekraczały średnią dla całego regionu południowego. Wyższe tempo rozwoju przemysłu regionu południowego w latach 1937—1965 niż pozostałej części kraju tłumaczyć należy: a) mniejszym stopniem zniszczeń wojennych, b) silną rozbudową przemysłu, c) wielkimi nakładami inwestycyjnymi w wyniku gospodarki planowej, d) korzyściami z tytułu koncentracji, co wynika z faktu, że obszar ten skupia niezmiennie od 1937 r. 1/3 przemysłowego potencjału kraju.

Zmniejszony udział wzrostu przemysłu omawianego regionu w stosunku do całego kraju za okres minionego 20-lecia uzasadnia fakt wielkiego nasycenia przemysłem województwa katowickiego, czego dowodzi deglomeracja bierna oraz powstanie szeregu nowych okręgów przemysłowych w oparciu o świeżo odkryte złoża surowców poza obszarem południowej Polski.

Drugą z cech znamienych dla przemysłu Polski południowej jest znacznie wyższy wskaźnik zatrudnienia w przemyśle środków produkcji niż w przemyśle środków konsumpcji, z jednoczesną tendencją do spadku tego wskaźnika w latach 1946—1965 na korzyść pozostałej części kraju.

Udział regionu południowego w krajowym przemyśle środków produkcji (według liczby zatrudnionych) wynosił niezmiennie w okresie powojennym ponad 50%. Wskaźnik zaś zatrudnionych w przemyśle środków produkcji regionu

południowego do ogółem zatrudnionych w przemyśle jest o 17% wyższy (1965 r.) od wielkości krajowej.

Powstanie w minionym 20-leciu szeregu nowych okręgów przemysłowych w kraju, głównie przemysłu wydobywczego — wpłynęło w latach 1946—1965 na korzystny wzrost przemysłu środków produkcji (o 0,7%), zaś w regionie południowym miał miejsce nieznaczny jego spadek (2%), por. tabela 3.

Tabela 3

TENDENCJE WZROSTU PRZEMYSŁU ŚRODKÓW PRODUKCJI
W LATACH 1946—1965

Województwa	Zatrudnienie 1946			Zatrudnienie 1965		
	ogółem w przemyśle w tys. osób	w przemyśle środków prod. w tys. osób	udział % zatrud. w przem. środk. prod.	ogółem w przemyśle w tys. osób	ogółem w przemy- śle środ. prod. w tys. osób	udział % zatrud. w przem. środków prod.
opolskie	33,0	14,3	43,3	134,6	77,2	57,3
katowickie	403,0	340,9	84,5	824,4	701,6	85,1
krakowskie	60,3	42,3	70,0	209,3	147,4	70,4
m. Kraków	28,7	13,9	49,0	101,3	71,8	68,1
rzeszowskie	28,4	19,2	67,6	91,4	91,4	67,4
Ogółem region południowy	553,0	430,6	78,0	1 404,5	1 072,0	76,3
Polska	1 243,3	646,1	52,0	3 675,3	2 185,0	59,4

Źródło: 13, s. 30—38; 10, s. 287.

Uprzywilejowanie regionu południowej Polski pod względem surowcowym, duże nakłady inwestycyjne ze strony gospodarki planowej, wyższe tempo rozwoju przemysłu niż w pozostałej części kraju i przewaga przemysłu środków produkcji, co przy dużej jego koncentracji przynosi znaczne korzyści ekonomiczne, wpłynęło na szereg zmian w rozmieszczeniu przemysłu.

Najważniejszą zmianę w strukturze przestrzennej wywołał rozwój największej aglomeracji przemysłowej nie tylko w Polsce południowej, ale nawet w kraju, tj. Śląsko-Krakowsko-Opolskiego Okręgu Przemysłowego. Rozwój tej aglomeracji potwierdza znaną tezę o atrakcyjności okręgów wysoko rozwiniętych (GOP) oraz o koncentracji przestrzennej przemysłu bezpośrednio w strefie zewnętrznej, dzięki realizacji zasad polityki biernej deglomeracji. Zasadniczym więc elementem tego procesu jest wyrównywanie dysproporcji między trzonem tej aglomeracji (GOP) a obszarami przyległymi. Prowadzi to do tworzenia się zwartej przestrzennej, produkcyjnie i ekonomicznie aglomeracji, która obecnie scala się wewnątrz, a na zewnątrz wychodzi jakby „mackami” po coraz to nowe ośrodki, wiążąc je początkowo głównie zależnościami produkcyjnymi (np. Kraków, Opole, Żywiec, Cieszyn, Skawina).

W świetle omówionego procesu industrializacji, polityka deglomeracji GOP w sposób paradoksalny stanowi doniosły akt dalszej aglomeracji, wytwarzając w środku południowej Polski zwarty kompleks przemysłowy.

II. ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENNE I PRZEBIEG PROCESU UPRZEMYSŁOWIENIA NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH OŚRODKÓW

Syntetyczne spojrzenie na przebieg procesów industrializacji w południowej Polsce pozwoliło na ocenę prawidłowości ich rozwoju, jak również na uchwycenie podobieństw i różnic ich przebiegu na tle ogólnopolskim. Wewnątrz jednak analizowanego obszaru istniało duże zróżnicowanie procesów uprzemysłowienia, a natężenie ich, związane głównie z polityką inwestycyjną państwa, oraz rozwój okręgów (np. rybnicki, tarnobrzesci) i ośrodków (np. Skawina, Racibórz) lub pomniejszych skupień przemysłowych przebiegał w odmiennych warunkach naturalnych, surowcowych, komunikacyjnych i demograficznych.

Przedstawienie procesów uprzemysłowienia i ich specyficznego zróżnicowania wymagało badań szczegółowych. Wybrano 7 ośrodków przemysłowych — z tego 5 w strefie zewnętrznej GOP-u, a to: Bielsko-Białą, Częstochowę, Jaworzno, Jastrzębie i Racibórz — zróżnicowanych genetycznie, surowcowo, wielkościowo i strukturalnie. Pozostałe ośrodki, tj. Tarnobrzeg—Machów i Skawina są ośrodkami młodymi lub silnie rozbudowanymi i z wyjątkiem skawińskiego nie rozwijają się pod wpływem większych aglomeracji położonych w sąsiedztwie.

1. JAWORZNICKI OŚRODEK PRZEMYSŁU WĘGLOWEGO

Proces uprzemysławiania tego ośrodka trwa ponad 150 lat, a podstawą jego rozwoju, niezmiennie działającą w tym okresie, jest bogata i różnorodna baza surowcowa w postaci węgla, wapieni, piasku i rud cynkowo-ołowianych. Jest to jeden z najstarszych, a jednocześnie największych ośrodków produkcyjnych w Zachodnio-Krakowskim Kompleksie Przemysłowym na pograniczu ze Śląskiem. Wykształcił się on na bazie górnictwa węgla, które ma niezmiennie największą siłę przyciągania i grupowania wokół siebie innych gałęzi przemysłu. Nowy przemysł jest nie tylko zależny od węgla, ale powiązany także z źródłami energii, wody i pary. Współcześnie wytwarza się też szereg powiązań poziomych, w zakresie wspólnego inwestowania budownictwa, gospodarki komunalnej, oczyszczania i odprowadzania ścieków. Tempo uprzemysławiania ośrodka jaworznickiego wykazuje dwa wyraźne etapy rozwojowe, tj. pierwszy do r. 1945, o minimalnym wzroście przemysłu, oraz drugi, obejmujący minione 20-lecie, o gwałtownym skoku rozwojowym. Postępującego procesu uprzemysłowienia dowodzi zespół wskaźników, z których najsilniejsze tempo rozwoju wykazały: zużycie energii elektrycznej i zainstalowana moc, traktowane jako najbardziej syntetyczne mierniki zmian i stopnia technicznego wyposażenia przemysłu. Tak więc przy 4-krotnym wzroście zatrudnienia w latach 1938—1965, tj. z 5,7 do 21,7 tys. osób, zużycie energii wzrosło prawie 10-krotnie, tj. z 54,3 do 532,5 mln kWh.

Efektom dynamicznego rozwoju sił wytwórczych tego ośrodka był znaczny wzrost produkcji, która szczególnie zwiększyła się w górnictwie węglowym. Z ogólnego wydobywania węgla od powstania tu kopalń, wynoszącego 105 mln ton, w okresie minionego 20-lecia wydobyto 62 mln ton, tj. 60%^{8, 15}. Ośrodek ten ma duże znaczenie w przemyśle regionu krakowskiego, skupiając 10,4% ogólnego zatrudnienia i dając 9,7% wartości produkcji globalnej. Branżowa struktura przemysłu tego ośrodka wykazywała w latach 1938—1965 daleko posuniętą jednorodność. Ponad 77% zatrudnionych przypadało w roku 1965 na

przemysł wydobywczy, a wskaźnik ten wzrósł w stosunku do okresu przedwojennego o 22. Górnictwo węglowe i przemysł mineralny skupiły jeszcze inne działy przemysłu ciężkiego (chemiczny, energetyczny), których, wskaźniki zatrudnienia razem, kształtują się niezmiennie od okresu międzywojennego około 95% ogółu. Jaworzno jest więc ośrodkiem przemysłu ciężkiego, a procesy industrializacji, jak wskazują przytoczone wskaźniki, przebiegały w tym ośrodku szybciej niż w całym regionie południowej Polski⁸.

2. BIELSKI OŚRODEK PRZEMYSŁU WĘLNIANEGO I MASZYNOWEGO

Bielsko należy do starych ośrodków produkcyjnych. Poważniejszy rozwój przemysłu fabrycznego, który powstał tutaj z początkiem XIX stulecia na bazie dawnego rzemiosła tkackiego, przypadł na drugą połowę tego wieku. W formowaniu się bielskiego ośrodka przemysłowego wiodącą rolę odegrał przemysł wełniany. Stanowi on do dziś wiodący dział produkcji, który przyciąga inne gałęzie przemysłu, wytwarzając ośrodek coraz to większych rozmiarów, o rosnącym znaczeniu w regionie katowickim i w kraju. W minionym 100-leciu wokół niego rozwinął się przemysł maszyn włókienniczych i szereg grup pokrewnych. Inne związki rozwijające się w obrębie ośrodka (np. powiązania w profilu zatrudnienia kobiet i mężczyzn) są zależnościami wtórnymi i wykazują tendencję do nawarstwiania się.

W oparciu o wysoko kwalifikowaną siłę roboczą o dużych tradycjach pracy w przemyśle maszynowym, rozwinęły się w 20-leciu powojennym nowe grupy przemysłu, do których zaliczyć należy przede wszystkim przemysł elektrotechniczny, silnikowy i obrabiarkowy.

Tendencje i tempo rozwoju przemysłu Bielska oraz jego branżowa struktura ulegały systematycznym zmianom. Szczególnie silnie zaznaczyły się one w latach 1938—1965. Zatrudnienie w przemyśle Bielska-Białej wzrosło w tym okresie z 19,7 tys. osób do 52 tys. osób, tj. o 32,3 tys. osób, co stanowiło 6,5% przyrostu zatrudnienia w całym województwie katowickim. Udział Bielska w przemysłowym zatrudnieniu w województwie kształtuje się niezmiennie w latach 1938—1965 około 6,3%. Rolę przemysłu w życiu społeczno-gospodarczym ludności miasta oddaje wskaźnik zatrudnionych w nim na 1000 mieszkańców. W latach 1938—1965 wzrósł on z 358 do 625 osób i należał do najwyższych w województwie katowickim.

Zmiany nastąpiły również w strukturze przemysłu. Struktura gałęziowa przemysłu wskazuje, że wiodącymi działami produkcji w latach 1938—1965 były niezmiennie przemysł włókienniczy i przemysł maszynowy. Udział przemysłu włókienniczego w zatrudnieniu zmalał w tym okresie z 55,5 do 50%, zaś maszynowego z elektrotechnicznym wzrósł z 29 do 40%. Tendencje wzrostu przemysłu maszynowego wskazują na wyrównywanie się proporcji z przemysłem włókienniczym jako tym, który go tutaj zgrupował^{7, 10}.

3. OSRODEK PRZEMYSŁU WĘGLOWEGO JASTRZĘBIE

Koordinacja procesów produkcyjnych i intensywny rozwój bazy surowcowej w ramach industrializacji kraju jest jednym z naczelných zadań gospodarki planowej. Silnie rozwinięte w Polsce w okresie minionego 20-lecia hutnictwo żelaza i przemysł chemiczny zwiększyły zapotrzebowanie na koks. Głównym obszarem, który zapewniał wydobycie węgla dla procesów koksowniczych, a tym samym warunkował realizację zespólonych efektywnych inwestycji, był ROW.

W oparciu o bogate zasoby węgla kamiennego, wynoszące 4,8 mld ton (w tym 3,4 mld koksującego) po roku 1960 powstały na tym terenie — obok 9 starych — 4 zupełnie nowe ośrodki górnictwa węglowego, a to: Szczygłowice (1961 r.), Wilchy (1960 r.), Jastrzębie (1962 r.) i Moszczenica (4 XII 1965). Do r. 1970 uruchomione zostaną dalsze dwa nowe ośrodki górnictwa węglowego, tj.: kopalnia „Zofiówka” w Jastrzębiu Górnym oraz „Borynia”. W późniejszym okresie inwestowana będzie kopalnia „Pniówek” w Pawłowicach.

Nakłady inwestycyjne na nowo zbudowane kopalnie wyniosły w latach 1956—1965 ogółem 7,1 mld zł, tj. 60% całości nakładów na górnictwo węglowe ROW¹⁵. Wskaźnik ten daje pojęcie o roli i znaczeniu nowych ośrodków górnictwa węglowego w ROW.

Jednym z nowych ośrodków górnictwa węglowego, który wyrósł w naszych oczach, jest Jastrzębie z dwoma czynnymi już kopalniami węgla oraz z trzecią w trakcie zaawansowanej budowy. W okresie przedwojennym znajdowały się tutaj jedynie 2 niewielkie cegielnie, zatrudniające 70 osób. Ośrodek ten wyrósł całkowicie w minionej 5-letce (1961—1965) i jest jednym z przykładów tempa procesu industrializacji ROW. Łącznie 8 zakładów w roku 1965 zatrudniało 6,6 tys. osób, tj. 7,5% całości ROW. Kopalnie te dały w 1965 r. 516 tys. ton węgla, ciągle zwiększając wydobywanie, a górnictwo węglowe było przemysłem dominującym w tym ośrodku. Wokół górnictwa zaczęły skupiać się drobne zakłady przemysłu spożywczego, celem zaspokojenia potrzeb ludności, oraz zakłady przemysłu mineralnego, pracujące na potrzeby nowych inwestycji.

Nowo powstałe kopalnie są dobrze wyposażone technicznie, czego dowodzi zużycie energii elektrycznej na zatrudnionego, wynoszące 31 tys. kWh, a więc o 100% więcej, niż w starych kopalniach ROW.

4. RACIBORSKI OŚRODEK PRZEMYSŁU METALOWEGO I SPOŻYWCZEGO

Ośrodek przemysłowy Raciborza, wykształcony z początkiem XX stulecia na bazie wcześniejszych struktur, głównie przemysłu środków konsumpcji, nie wykazywał do II wojny światowej większego rozwoju. Zatrudnienie w przemyśle tego ośrodka w r. 1939 wynosiło około 10 tys. osób, tj. 10% całości zatrudnienia w obecnym województwie opolskim. W strukturze gałęziowej dominował przed II wojną światową kapitałochłonny przemysł metalowy i elektrotechniczny, skupiając 35% ogółu zatrudnionych w omawianym ośrodku. Przemysł oparty na lokalnej bazie surowcowej (przemysł spożywczy, drzewny i mineralny) skupiał 33% ogółu pracujących w przemyśle Raciborza, a pracochłonne gałęzie przemysłu, typowe dla zatrudnienia kobiet (włókienniczy i odzieżowy) dalsze 21%. Strukturę gałęziową przemysłu Raciborza cechowała więc w tym okresie, obok specjalizacji, wielka różnorodność, a to zapewniało warunki harmonijnego rozwoju i korzystny układ struktury ekonomicznej.

Drugi etap rozwoju przemysłu tego ośrodka nastąpił w minionym 20-leciu Polski Ludowej, a czynnikami przyspieszającymi industrializację były: a) zmiana warunków polityczno-społecznych, b) postęp techniczny w hutnictwie, który wzmógł zapotrzebowanie na elektrody, c) gwałtowny rozwój energetyki w kraju, a w związku z tym zapotrzebowanie na kotły dużych rozmiarów, d) duże nakłady inwestycyjne ze strony gospodarki planowej, które na przykład w planie 6-letnim wyniosły 0,6 mld zł, tj. 1/3 wartości środków trwałych całego przemysłu, e) gwałtowny rozwój przemysłu węglowego sąsiedniego ROW, pod którego wpływem pozostają niemal wszystkie gałęzie przemysłu Raciborza,

f) budowa szeregu nowych zakładów produkcyjnych, jak fabryki kotłów, aparatury cukrowniczej, odlewni żeliwa i innych.

Przemysł ośrodka raciborskiego, dzięki sprzyjającym warunkom rozwoju po 1945 r. — mimo olbrzymich zniszczeń wojennych — osiągnął już po 15 latach przedwojenny stan potencjału produkcyjnego. Odtąd przemysł tego ośrodka wykazuje systematyczne narastanie, czego dowodzą liczne wskaźniki. Podstawowy miernik tego wzrostu — zatrudnienie, wynoszące w 1965 r. 11,5 tys. osób (9% całości województwa opolskiego), zwiększyło się w stosunku do 1939 r. o 16%, a wskaźnik jego na 1000 mieszkańców (308) był o 110 osób większy. Przemysł ten dał (1965 r.) 3,4 mld zł wartości produkcji globalnej, co stanowiło 11,5% udziału w województwie opolskim. Zużycie zaś energii elektrycznej, sięgające około 100 mln kWh, należało do największych w województwie opolskim. W strukturze gałęziowej przemysłu dominował przemysł metalowy z elektrotechnicznym i spożywczym, których wskaźniki zatrudnienia, wartości produkcji globalnej, zużycia energii elektrycznej i zainstalowanej mocy wahały się od 75 do 95% całości przemysłu ośrodka.

5. CZĘSTOCHOWSKI OŚRODEK PRZEMYSŁU HUTNICZO-METALOWEGO I WŁÓKIENNICZEGO

Proces uprzemysławiania ośrodka Częstochowy, trwający nieprzerwanie od połowy XIX stulecia, przybrał szczególnie duże tempo w dwudziestolecie międzywojennym i w okresie 20-lecia Polski Ludowej.

Czynnikami przyspieszającymi wzrost przemysłu Częstochowy w latach 1918—1938 były: zmiana granic i dostęp do rynków zaopatrzenia Śląska, ukształtowana sieć komunikacyjna oraz korzyści z tytułu koncentracji przemysłu.

Miernikiem rozwoju przemysłu w tym okresie było powstanie około 140 zakładów, co stanowiło 60% istniejących w 1938 r. Najwięcej powstało ich w branży metalowej, bo aż 55. Nowo powstałe zakłady przemysłu metalowego były fabrykami małymi, a ponad 60% z nich zatrudniało od 5—20 pracowników.

Podsumowanie rozwoju przemysłu Częstochowy za okres międzywojenny, dokonane na koniec 1938 r., upoważnia do stwierdzenia, że był to duży ośrodek produkcyjny. Zatrudniał on w przemyśle 20 tys. osób³, co stanowiło około 6,3% silnie uprzemysłowionego województwa katowickiego. Ośrodek ten dorównywał swą wielkością przemysłowi Bielska i całemu Rybnickiemu Okręgowi Węglowemu (obecne granice). Wskaźnik jednak zatrudnionych na tysiąc mieszkańców był mniejszy niż w Bielsku i wynosił 145 osób.

Podobnie jak w ośrodku bielskim, szczególnie silne tempo rozwoju przemysłu miało miejsce w minionym 20-leciu Polski Ludowej, głównie dzięki silnie rozbudowanemu hutnictwu żelaza.

Zatrudnienie w przemyśle Częstochowy wzrosło w latach 1938—1965 o około 30 tys. osób i sięgało w r. 1965 blisko 50 tys. pracowników. Udział zatrudnionych w tym przemyśle w skali województwa katowickiego kształtowało się niezmiennie około 6,2%, a wskaźnik zatrudnienia na 1 tys. mieszkańców wzrósł w stosunku do 1938 r. o 140 osób (285). Miernikami zmian, tempa wzrostu i stopnia wyposażenia technicznego przemysłu Częstochowy w latach 1938—1965 było zużycie energii elektrycznej i zainstalowana moc w urządzeniach odbiorczych. Pierwszy z tych mierników wzrósł z 26 do 300 mln kWh, tj. 11,5-krotnie, drugi zaś 5 razy.

Zmiany nastąpiły również w strukturze przemysłu. Wiodącymi działami

produkcji były w latach 1938—1965 niezmiennie przemysł włókienniczy i hutniczy z metalowym. Udział przemysłu włókienniczego w zatrudnieniu całego ośrodka zmalał z 61 do 42%, zaś metalowego z hutniczym wzrósł z 21 do 36%. Zmiany strukturalne przemysłu Częstochowy, będące głównie efektem dużych nakładów inwestycyjnych w hutnictwie żelaza, dowodzą wyrównywania się proporcji między przemysłem lekkim i ciężkim, co ma duże znaczenie w prawidłowym kształtowaniu struktury zatrudnienia ośrodka.

6. HUTNICZO-ENERGETYCZNY OŚRODEK SKAWINY

Powstanie pierwszych zakładów przemysłowych w Skawinie przypada na okres przed pierwszą wojną światową. Dwudziestolecie międzywojenne nie przyniosło istotnych zmian w wielkości przemysłu tego ośrodka, w którym znajdowały się trzy większe fabryki (1938 r.) zatrudniające 1,4 tys. osób i zużywające około 1 mln. kWh energii elektrycznej.

Gwałtowny skok rozwojowy przemysłu tego zespołu nastąpił dopiero w minionym 10-leciu (1955—1965). W okresie tym wybudowano od podstaw 10 zakładów przemysłowych, w tym trzy duże, tj. hutę aluminium, elektrownię i zakłady prefabrykatów. Zespół przemysłowy Skawiny ukształtował się więc w wyniku zespolenia się z jednej strony starych tworów historycznych (fabryka kawy i szamotów), z drugiej strony — dużych zakładów przemysłu kluczowego i szeregu nowych zakładów przemysłu konsumpcyjnego (7 zakładów), nastawionych na zaspokojenie potrzeb rozrastającego się miasta.

Współczesne znaczenie i wielkość ośrodka przemysłowego Skawiny (1965 r.) określa zespół mierników, wśród których zużycie energii elektrycznej, wynoszące 1,2 mld kWh, jest największe w regionie krakowskim. Pod tym względem Skawina zajmuje jedno z pierwszych miejsc wśród ośrodków i okręgów miejskich w kraju. Skupiony tu przemysł jest wybitnie energochłonny. Pozostałe mierniki, tj. zatrudnienie, które wzrosło w stosunku do 1938 roku 3,5-krotnie i wynosi 4,9 tys. osób, oraz wartość produkcji globalnej (2,2 mld zł) stawiają Skawinę w rzędzie średnich ośrodków regionu krakowskiego. Znaczenie tego ośrodka w skali regionu krakowskiego, a nawet kraju podnosi fakt, że znajdowała się tutaj w 1965 r. jedyna w kraju huta aluminium, nadto największa w kraju elektrownia oparta na węglu kamiennym (551 MW), jedna z największych w kraju fabryk kawy i strunobetonów.

Cechą znaną tego ośrodka była duża różnorodność gałęziowa przemysłu, w którym dominowało hutnictwo aluminium (40% zatrudnionych), i przemysł mineralny (38%). W oparciu o tę różnorodność przemysłową powstało wewnątrz ośrodka szereg więzi produkcyjnych, głównie w zakresie energii, wykorzystania odpadów, wody i transportu.

Przemysł Skawiny dostarcza doskonałego przykładu funkcjonowania zespołu przemysłowego prostego, w którym produkcja nie obejmuje kolejnych stadiów przetwarzania (jak na przykład w kombinacie), mimo że zakłady są ze sobą silnie zespolone.

7. TARNOBRZESKO-MACHOWSKI OŚRODEK PRZEMYSŁU SIARKOWEGO

Ośrodek ten wyrósł na terenach zapóźnionych gospodarczo, położonych przez długi okres peryferycznie u zbiegu dwóch zaborów. Genetycznie zaliczyć należy go do ośrodków nowych, rozwiniętych w ostatnim dziesięcioleciu (1955—1965) w oparciu o nowo odkryte zasoby siarki, które należą do rzędu największych

w świecie. Na ogólną ilość 110 mln. ton nowo odkrytych złóż siarki, 82% tego surowca koncentruje się na obszarze Piaseczno-Machów-Tarnobrzeg, z czego aż 90% po prawej stronie Wisły¹⁷. Zasobne złoża siarki na tym terenie, występujące od 20—100 m pod powierzchnią pokładem od 6—10 metrów grubości, zawierają średnio od 22—30% czystej siarki. Właściwości powyższe uzasadniają ekonomicznie powstanie i rozwój najpełniej wykształconego w kraju — od surowca do gotowego produktu — kombinatu przemysłu chemicznego. Inwestycja ta, zbudowana od podstaw w minionym 10-leciu, jest zarazem największą w województwie rzeszowskim. Z poniesionych dotąd inwestycji 54% pochłonęła budowa zakładów przetwórstwa siarki, 37% kopalnia Piaseczno i 10% nowo zbudowane osiedle w Tarnobrzegu.

Gwałtowny rozwój tarnobrzeko-machowskiego ośrodka produkcyjnego znalazł wyraz we wzroście liczby zatrudnionych, która się zwiększyła w stosunku do 1938 r. dziesięciokrotnie i wynosi obecnie blisko 7 tys. osób (1965). Stanowi to około 12% całości zatrudnienia przemysłowego okręgu siarkowego¹⁸. Udział kombinatu siarkowego w zatrudnieniu przemysłowym ośrodka sięgał w 1965 r. 5,1 tys. osób, co stanowiło 65% całości. Wielkość ta wyznacza jednocześnie dominantę przemysłu chemicznego w strukturze gałęziowej przemysłu omawianego ośrodka. Drugą pozycję zajmuje przemysł maszynowy, powstały jeszcze w okresie budowy COP-u, a zatrudniający 14% całości.

Ośrodek ten nie jest jeszcze w pełni wykształcony wielkościowo i strukturalnie. Brak jest w nim także ekonomicznie uzasadnionych związków produkcyjnych. Proces rozwoju tego ośrodka związany będzie silnie z jego podstawową inwestycją, tj. z przemysłem siarkowym. Obok istniejących już oddziałów, tj. kopalni siarki, zakładów przeróbki mechanicznej, fabryki kwasu siarkowego, superfosfatu i elektrowni, z końcem 1965 r. ukończona została budowa oddziału kwasu fluorowodorowego, fluorów i związków fosforowych.

LITERATURA

1. Dobrowolska, Przemiany struktury społeczno-gospodarczej wsi małopolskiej. „Przegląd Geograficzny” 1959, z. 1.
2. Karpiński A., Zagadnienie socjalistycznej industrializacji Polski. Warszawa 1958.
3. Klimas Z., Rozwój i struktura ośrodka przemysłowego Częstochowy w latach 1938—1963 [Rkps, Kraków 1965.]
4. Kukliński A., Problemy przestrzenne uprzemysłowienia Polski. Warszawa 1962
5. Kukliński A., Główne problemy przestrzennego zagospodarowania Kraju. „Problemy Ekonomiczne”, Kraków 1965.
6. Leszczycki S., Zmiany w rozmieszczeniu przemysłu w Polsce po II wojnie światowej. „Biuletyn KPZK” 1964, nr 32.
7. Niesyt J., Kształtowanie się ośrodka przemysłowego Bielska-Białej w minionym 25-leciu (1938—1963). Kraków 1965 [Rkps].
8. Pakuła L., Kształtowanie się i struktura zachodniokrakowskiego kompleksu przemysłowego. „Biuletyn KPZK”, Nr 2 Warszawa 1965.
9. Rocznik statystyczny 1966. GUS. Warszawa 1966.

10. Rocznik statystyczny przemysłu 1945—1965. GUS, Warszawa 1967.
11. Rocznik statystyczny 1959. GUS, Warszawa 1959.
12. Rocznik statystyczny Ziemi Krakowskiej 1966. WUS, Kraków 1966.
13. Rozmieszczenie przemysłu według województw i powiatów w latach 1946—1956. GUS, Warszawa 1960.
14. Secomski K., Analiza procesów uprzemysłowienia i struktury przestrzennej przemysłu w Polsce Ludowej. „Nauka Polska” 1962, nr 2.
15. Statystyka przemysłu węglowego w Polsce za lata 1963—1964. Katowice 1965.
16. Zawadzki S. M., Analiza struktury przestrzennej przemysłu Polski Ludowej. „Studia KPZK” t. 10, Warszawa 1965.
17. Ziolo Z., Analiza Kombinatoru Siarkowego „Tarnobrzeg” jako formy koncentracji zakładów przemysłowych. [Katedra Geografii Ekonomicznej WSP, Kraków 1963, Rkps].
18. Ziolo Z., Kształtowanie się Siarkowego Ośrodka Przemysłowego Tarnobrzeg. „Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysłowionych” z. 13, 1965.

Lech Pakuła

INDUSTRIALIZATION PROCESSES IN SOUTHERN POLAND (CHOSEN EXAMPLES)

Summary

The author presents the processes of industrialization, their rate and spacial differentiation in some selected centers, against the background of industrialization processes of the whole Southern Poland area. The examined processes have certain features in common, highly significant within the proces of industrialization of the country in general and of the South of Poland in particular. These common features are, above all: a more rapid growth of industry than of the other branches of national economy, and a more rapid growth of the processing industry than of the mining industry.

The region of Southern Poland had a number of specific features within its industrialization process, namely the rate of industrial growth in this part of the country was higher than the all-Poland average, as was also the employment index within the industry of the means of production (17 per cent).

Against the background of the general regularities in the industrial development of Southern Poland, the author has examined in detail the processes of growth of production and its concentration in seven major industrial centers, of which as many as five are situated in the external zone of the Upper-Silesia Industrial District. These were: two coal-mining industrial centers at Jaworzno and Jastrzębie, the Bielsko textile and metal industry center, the Raciborz metal and food industry center and the metallurgical industry center at Częstochowa.

Outside the Upper-Silesia Industrial District the author examined two centers, the steel and power center at Skawina, and the sulphur industry center at Tarnobrzeg.

In the chosen centers the author has presented the industrial evolution which took place between 1938 and 1965, the changes in the branch and economic structure, and the respective importance of these industrial centers for the region as well as for the whole country.

ПРОЦЕССЫ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ ЮЖНОЙ ПОЛЬШИ

Резюме

В статье автор представляет процессы индустриализации, их темп и пространственную дифференциацию в избранных центрах, на фоне индустриализации всей южной Польши. Обсуждаемые процессы имеют признаки общие и характерные для процесса развития промышленности во всей стране и всем цге Польши. Общими признаками являлись: развитие промышленности более быстрое чем остальных отраслей народного хозяйства и более бурный рост перерабатывающей чем горной промышленности.

Южному району Польши в процессе индустриализации были свойственные многие специфические признаки, а именно: более быстрый темп развития этой части страны по отношению к целой Польши и большой показатель работы населения в промышленности средств продукции чем в остальных частях страны (17%).

На фоне общих закономерностей промышленного развития фга Польши автор подробно рассмотрел процессы развития и концентрации продукции в 7 больших промышленных центрах, 5 из которых находится во внешней полосе Горно-силезского промышленного округа. К исследованным центрам этой полосы принадлежат: углеромышленные районы Явожно и Ястшембо, центр текстильной и металлообрабатывающей промышленности Бельско, металлообрабатывающая и пищевая промышленность Рацибожа, а также Ченстохова — центр металлургически-металлообрабатывающей промышленности.

Кроме Горносилезского промышленного округа описаны в работе еще два других центра: Скавина — центр металлургии и энергетики, а также Тарнобжегский серный район.

Автор представил развитие промышленности в 1938—1965 гг., перемены отраслевой и экономической структуры избранных центров, а также определил их значение в масштабе района и всей страны.